

האם התינוקות מוסריים?

פול בלום

לא מזמן צפה צוות חוקרים בפעוט בן שנה הנוטל את הצדק לידי. הפעוט התבונן בתיאטרון בובות, שם שיחקה אחת הבובות בכדור עם שתי בובות אחרות. היא העבירה את הכדור לבובה שממינה, וזו החזירה לה אותו. ואז העבירה את הכדור לבובה שמשמאלה, וזו... ברחה עם הכדור. אז הורדו שתי הבובות הקיצוניות מן הבמה והועמדו לפני הפעוט. ליד כל אחת מהן ניצבה ערימת ממתקים. בשלב זה התבקש הפעוט לקחת ממתק מאחת הבובות. כמו רוב הילדים במצב הזה, לקח הפעוט את הממתק מן הבובה ה"רעה". אבל הוא לא הסתפק בעונש הזה: הוא גם רכן אליה וחבט בראשה.

הדבר אירע באחד הניסויים הפסיכולוגיים שנערכו במרכז לקוגניציה של התינוק באוניברסיטת ייל – ניסוי שבו הייתי מעורב, בשיתוף עם עמיתתי (ורעייתי) קארן ווין, המנהלת את המעבדה, ועם קיילי המלין, סטודנטית לתואר שני והאחראית הראשית לכתיבת המחקרים. הצוות שלנו הוא אחד מקומץ צוותי מחקר ברחבי העולם המתחקים אחר החיים המוסריים של תינוקות.

יכולותיהם ונטיותיהם של תינוקות וילדים מרתקות אותי זה מכבר, כפי שעוררו עניין בקרב מדענים והומאניסטים רבים. החיים המנטליים של זאטוטי המין האנושי הם נושא שובה לב בזכות עצמו, אבל הם גם מעלים – ועשויים לעזור לפתור – שאלות מהותיות בפילוסופיה ובפסיכולוגיה, לרבות השאלה

כיצד האבולוציה הביולוגית והניסיון התרבותי מעצבים יחדיו את טבע האדם. במסגרת לימודי לתואר שני חקרתי את התפתחות השפה המוקדמת ומשמעברתי לעסוק בסוגיות מסורתיות למדי בהתפתחות הקוגניטיבית, כמו חקר היכולת להיכנס לראשו של אדם אחר – להבין מה הוא יודע, רוצה וחווה. אבל המחקר הנוכחי שבו אני משתתף, העוסק בחוש המוסרי של התינוק, עלול אולי להיראות כצעד מעוות ומוטעה. מדוע יעלה מישהו על דעתו לראות בפעוטות יצורים מוסריים? פסיכולוגים מזיגמונד פרויד ועד ז'אן פיאז'ה ולורנס קולברג טענו תמיד שאנו מתחילים את חיינו כבעלי חיים א-מוסריים. אחת המשימות החשובות של החברה, ובמיוחד של ההורים, היא להפוך את הפעוטות לבני תרבות – ליצורים חברתיים היכולים לחוות אמפתיה, אשמה ובושה, המסוגלים לגבור על דחפים אנוכיים בשם עקרונות נעלים יותר ומגיבים בזעם על ביטויי עוול וחוסר הגינות. הורים ומחנכים רבים יסמכו את ידיהם על הכותרת שהופיעה לאחרונה במגזין הסאטירי *The Onion*: "מחקר חדש מגלה: רוב הילדים הם סוציופטים חסרי תקנה".¹ ואמנם, אם הילדים מגיעים לעולם כשהם מצוידים בתפיסות מוסריות, מדוע עלינו לטרוח כל כך כדי להפוך אותם לבני אנוש?

אלא שלאחרונה מצטברות עוד ועוד ראיות המלמדות כי בני האדם מצוידים בחוש מוסרי ראשוני כבר בתחילת חייהם. בעזרת ניסויים מתוכננים היטב אפשר לזהות זיק של חשיבה מוסרית, שיפוט מוסרי ורגש מוסרי כבר בשנה הראשונה לחייו של התינוק. דומה שתחושת הטוב והרע טבועה בעצמותינו. אין בכך כדי לומר שההורים טועים כשהם שוקדים על ההתפתחות המוסרית של ילדיהם, או שפעילות הגומלין שלהם עם צאצאיהם היא בזבז זמן. לחברות יש חשיבות ראשונה במעלה – אבל לא מפני שלתינוקות ולפעוטות אין היכולת להבחין בין ראוי לבלתי ראוי, אלא משום שהיכולת הזו, הטבועה בהם משחר ימיהם, אינה עולה בקנה אחד עם מה שאנו מצפים לו כמבוגרים.

נדמה לנו שפעוטות אינם מסוגלים לשלוט על תנועות גופם או למקד את תשומת לבם. בשנת 1762 כינה ז'אן ז'אק רוסו את התינוק "רפה שכל לחלוטין",² וב-1890 תיאר ויליאם ג'יימס את חייו המנטליים של הזאטוט במילים "בלגן אחד גדול, הומה וגועש".³ הורה אוהד עשוי לזהות זיק של מודעות בעיניו הגדולות של ילדו הפעוט ולאמץ בשקיקה את הטענה המקובלת שתינוקות הם תלמידים מצוינים, אבל קשה להימנע מן הרושם שבתחילת הדרך

הם פשוט בורים גמורים. פסיכולוגים התפתחותיים רבים יספרו לכם שהבורות של הזאטוטים האנושיים נמשכת זמן רב, גם לאורך ילדותם המאוחרת. שנים רבות משלה בכיפה התפיסה שבני אנוש פעוטים זקוקים לפרק זמן ממושך להפתיע כדי ללמוד עובדות יסוד על העולם הפיזי (למשל שחפצים ממשיכים להתקיים גם כשהם נעלמים מטווח הראייה) או על בני אדם (למשל שיש להם אמונות, רצונות ומטרות) – לא כל שכן כדי להפנים שיעורים מתחום המוסר. אני מודה שאינני אובייקטיבי, אבל נדמה לי שאחת התגליות המרכזיות בפסיכולוגיה המודרנית היא שתפיסה זו של התינוקות אינה נכונה.

דימוי שגוי זה נותר על כנו, בין היתר, מפני ששנים רבות לא ידעו המדענים כיצד אפשר לבדוק את החיים המנטליים של תינוקות. אחרי הכל, אין זה פשוט לבחון את היכולות הקוגניטיביות של יצור שאין לו שפה. אלא שבחקר תינוקות האדם כרוך קושי נוסף: הם מוגבלים גם מבחינה התנהגותית, בהשוואה לחולדות או לציפורים; הם הרי אינם יכולים להתרוצץ במבוכים או ללחוץ על ידידות. ברם, בשנות השמונים נמצא פתרון לקושי הזה. פסיכולוגים שביקשו לבחון מה יודעים הפעוטות החלו להתמקד באחת מכמה התנהגויות שבהן יש לתינוקות האדם שליטה: תנועת העיניים. העיניים הן החלון לנשמתו של התינוק. כאשר זאטוטים, כמו מבוגרים, רואים דבר-מה שלוכד את תשומת לבם, הם נוטים להתבונן בו למשך פרק זמן ארוך יותר מכפי שהיו טורחים להקדיש למשהו צפוי או לא מעניין. וכשנותנים להם אפשרות בחירה בין שני דברים, הם מעדיפים בדרך כלל להביט בדבר הנעים יותר. אפשר להתייחס אפוא ל"משך ההתבוננות" כקריטריון גס אך אמין, המאפשר לנו לגלות מה מפתיע את התינוקות ומה מוצא חן בעיניהם.

המחקרים שנערכו בשנות השמונים בעזרת מתודולוגיה זו הצליחו לגלות ממצאים מפתיעים בנוגע למה שעוללים יודעים על טבעם ועל פעולתם של עצמים פיזיים – "הפיזיקה הנאיבית" של התינוק. פסיכולוגים רבים – ובמיוחד אליזבת ספלקה ורנה ביילרז'ון – ערכו מחקרים שהציגו לתינוקות מעין פעלולי קסם, התרחשויות שהפרו לכאורה את חוקי הטבע: אבן הממשיכה לצוף באוויר גם אחרי שמסלקים מתחתיה את התמיכה; חפץ שנעלם ואחר כך שב ומופיע במקום אחר; מחיצה שקופסה מוצבת מאחוריה, אבל בהסרתה נגלה מאחוריה חלל ריק. התינוקות, בדומה למבוגרים, נוטים להתעכב על התרחשויות אלה – הם מתבוננים בהן זמן רב יותר מאשר בהתרחשויות הזהות להן בכל מובן פרט לכך שאינן מפרות את חוקי הטבע. הדבר מלמד כי לתינוקות יש ציפיות לגבי האופן שבו אמורים חפצים להתנהג.⁴ מידע רב שנצבר במחקרים מלמד כי בניגוד

למה שלמדו בעבר אינספור סטודנטים לפסיכולוגיה, תפיסת האובייקטים של זאטוטים דומה מאוד לזו של מבוגרים. בדומה לבני גילאים מאוחרים יותר, גם התינוקות רואים באובייקטים מסות מוצקות, כפופות לכוח הכבידה, הנעות כיחידות בדידות במסלולים רצופים בחלל ובזמן.

מחקרים אחרים, החל במאמר שפרסמה רעייתי קארן ב־1992, גילו שתינוקות מסוגלים לעשות חישובים מתמטיים בסיסיים ביחס לחפצים.⁵ ההוכחה פשוטה: מראים לתינוק במה ריקה. מורידים מסך המסתיר חלק ממנה. לנגד עיניו של התינוק מניחים בובת מיקי מאוס מאחורי המחיצה, ואז מצרפים אליה בובה נוספת. עכשיו מעלים את המסך. מבוגרים יצפו לראות שתי בובות – וכך גם תינוקות בני חמישה חודשים: אם מאחורי המסך תיחשף רק בובה אחת, או לחלופין שלוש בובות, התינוקות יתבוננו בבמה בהפתעה זמן רב יותר מכפי שהיו מביטים בה לו היו נגלות לעיניהם שתי בובות.

גל שני של מחקרים השתמש בשיטות של מדידת זמן ההתבוננות כדי לחשוף מה יודעים הפעוטות על מחשבות הזולת – "הפסיכולוגיה הנאיבית" של התינוק. הפסיכולוגים יודעים זה זמן מה שגם זאטוט רך בשנים נוהג בבני אדם בצורה שונה מכפי שהוא מתייחס לחפצים דוממים. תינוקות אוהבים להביט בפנים. הם מחקים את ההבעות, הם מחייכים אליהן. הם גם מצפים לתגובה: אם חפץ נע קופא על מקומו, הם פשוט מאבדים עניין; אבל אם הבעת פניו של אדם קופאת לפתע, הם מביעים מצוקה.

ואולם, המחקרים החדשים גילו שיש לתינוקות הבנה ממשית של החיים המנטליים: הם קולטים משהו על מה שאנשים חושבים ועל הסיבה שהם נוהגים כפי שהם נוהגים. המחקרים הראו שכשם שפעוטות מצפים שחפצים דוממים ינועו כתוצאה מפעילות של דחיפה ומשיכה, כך הם מצפים גם שאנשים ינועו באופן רציונלי, שיהלום את אמונותיהם ואת מאווייהם: תינוקות מביעים הפתעה כשמישהו מגיע בדרך עקיפה לדבר־מה שאותו הוא רוצה. הם מצפים שאם מישהו יושיט יד לחפץ, הוא אכן ייגע בו כעבור זמן, גם אם מיקומו של החפץ השתנה. ועוד לפני שמלאו להם שנתיים יודעים העוללים שאנשים יכולים להחזיק באמונות שגויות. הפסיכולוגיות כריסטיין אונישי ורנה ביילרזון גילו שבני חמישה־עשר חודשים מצפים שאם אדם רואה חפץ בקופסה אחת, ואז אותו אובייקט מועבר לקופסה אחרת בלי ידיעתו, כי אז הוא עתיד להכניס אחר כך את ידו אל הקופסה שבה ראה את החפץ בפעם הראשונה, ולא אל הקופסה שבה הוא נמצא בפועל.⁶ מתברר, אם כן, שפעוטות יכולים לפתח מודל מנטלי לא רק של העולם, אלא גם של העולם כפי שהוא נתפס בעיני אדם אחר.

הגילויים הללו מעלים שאלה בלתי נמנעת: אם לתינוקות יש הבנה כה עמוקה של חפצים ושל בני אדם בשלב כה מוקדם בחייהם, מדוע הם נראים בורים וחסרי אונים כל כך? מדוע אין הם משתמשים בידע שלהם בצורה פעילה יותר? תשובה אפשרית אחת היא שיכולות אלה הן המקבילה הפסיכולוגית לאיברים כמו אשכים ושחלות, הנוצרים בחודשי החיים הראשונים ואז ממתנים בלא שימוש שנים על גבי שנים. אפשרות נוספת היא שהתינוקות משתמשים למעשה בידע המצוי ברשותם למן היום הראשון, אך לא לשם פעולה אלא לצורך למידה. האינטליגנציה המלאכותית (והמדעים הקוגניטיביים בכללותם) מלמדים אותנו שראש ריק אינו לומד דבר: מערכת המסוגלת לקלוט מידע במהירות זקוקה למידה מסוימת של הבנה מוקדמת, המאפשרת לה להחליט מה ראוי לתשומת לב ואילו הכללות יש לעשות. עלינו להתחיל אפוא את דרכנו כתינוקות חכמים, מפני שהדבר מאפשר לנו להוסיף ולהחכים עוד ועוד.

פסיכולוגים כמוני, המתעניינים ביכולות הקוגניטיביות של תינוקות ופעוטות, מתחילים להתמקד עתה בשאלה אם לתינוקות יש "מוסריות נאיבית". מובן שיש לנקוט כאן משנה זהירות, שהרי מוסריות היא עניין שונה במהותו מפזיקה או מפסיכולוגיה. האמיתות הפיזיות או הפסיכולוגיות הן אוניברסליות: עצמים צריכים לציית לאותם החוקים הטבעיים בכל מקום, ולאנשים בכל מקום יש תודעות, מטרות, רצונות ואמונות. אבל הטענה שקיים קוד מוסרי אוניברסלי אינה מקובלת, בלשון המעטה; ראיות רבות מצביעות על הבדלים גדולים בתפיסות המוסריות של חברות שונות.

לפני חודשים אחדים התפרסם בכתב העת *Science* מחקר בין-תרבותי שערכו הפסיכולוג ג'וזף הנריק וכמה מעמיתיו. המחקר בדק חמש-עשרה אוכלוסיות שונות וגילה שנטיותיהם של בני אדם להפגין מאור פנים כלפי זרים ולהעניש את מי שנוהג בצורה לא הוגנת חזקות במיוחד בקרב קהילות גדולות המנהיגות לכללות שוק, בעיקר משום שהנורמות הללו חיוניות לתפקודו הסדיר של המסחר. הנריק ועמיתיו הגיעו למסקנה שחלק גדול מן המוסר האנושי הוא פרי התרבות שבה גדלים בני האדם, ולא תוצר של יכולות מולדות כלשהן.⁷

ועם זאת, בכל מקום יש לבני האדם תחושה כלשהי של ראוי ובלתי ראוי. הם גם מבינים הוגנות מהי, מייחסים ערך לנאמנות ולחביבות, מבחינים בין אכזריות לשמה ובין טעויות הנעשות בתום לב ומסווגים אנשים לנבזים ולנחמדים. לגורמים האוניברסליים הללו יש היגיון אבולוציוני. הואיל והברירה

הטבעית פועלת, לפחות בחלקה, ברמה הגנטית, אך הגיוני הוא שננהג בחביבות אינסטינקטיבית בשארי בשרנו, כלומר באותם אנשים שהישרדותם ורווחתם משרתות את הפצת הגנים שלנו. זאת ועוד, שיתוף פעולה בין בני אדם מניב במקרים רבים תועלת, ופירוש הדבר שאפשר לייחס ערך אדפטיבי ליכולת להעריך אם אנשים מסוימים הם נחמדים או רעים. מכל אלה עולה כי יש טעם בשאלה אם לפחות כמה מושגים מוסריים בסיסיים טבועים בנו מלידה.

יתר על כן, המדענים יודעים כי רגשות חמלה ודחפים מסוימים מופיעים בשלב מוקדם בהתפתחות האנושית. אלה אינם בדיוק מושגים מוסריים, אבל נדמה שיש קשר הדוק בינם ובין מוסר. דוגמה אחת היא היכולת לחוש מצוקה לנוכח כאבו של הזולת. בספרו ביטוי רגשות באדם ובבעלי החיים מספר צ'רלס דרווין, מתבונן חד-עין בטבע האדם, שבנו בכורו ויליאם הביע כבר בגיל צעיר מאוד אהדה לרגשות המטפלת שלו: "כשהיה בן שישה חודשים וימים אחדים, העמידה האומנת פנים שהיא בוכה, וראיתי שפניו לבשו מיד הבעה מלנכולית וזוויות פיו שקעו בחוזקה".⁸

דומה שבתגובה אמפתית זו יש משהו קדום מבחינה אבולוציונית. אם רוצים להשרות מצוקה על חולדה, חושפים אותה לצווחות של חולדות אחרות. תינוקות אנושיים בוכים בשמעם בכי של עוללים אחרים הרבה יותר מכפי שהם בוכים כשמשמיעים להם הקלטות של יללותיהם שלהם. מכאן שהם מפגינים מודעות לכאבו של הזולת ולא לגובה צליל מסוים. דומה שפעוטות גם רוצים לשכך את כאבי הזולת: מרגע שיש להם די יכולת גופנית (בערך מגיל שנה ואילך), הם מנחמים אנשים השרויים במצוקה באמצעות ליטוף ונגיעה או על ידי הגשת בקבוק או צעצוע. ישנם כמובן הבדלים בין-אישיים בעוצמת התגובה: תינוקות מסוימים טורחים מאוד לנחם, ואילו לאחרים אכפת פחות. אבל דומה שהדחף הבסיסי משותף לכולם.

מחקרים חדשים בדקו את קיומה של התנהגות "אלטרואיסטית" אצל פעוטות ובחנו כמה זמן ואנרגיה הם מוכנים להשקיע כדי לעזור לאדם זר להשלים משימה קשה. הפסיכולוגים פליקס ורנקן ומייקל טומסלו הציבו זאטוטים במצבים שבהם המבוגר מנסה לבצע משהו, כמו לפתוח דלת של ארון כשידיו מלאות או להגיע לחפץ מרוחק. הפעוטות נוטים באופן ספונטני לעזור, גם בלי שיידרשו לכך ובלי שיזכו לעידוד או שיובטח להם פרס.⁹

האם אפשר לראות בהתנהגויות הללו התנהלות מוסרית? לא באופן חד-משמעי. מוסריות אינה מתמצה בחמלה גרידא. היא קשורה, למשל, במושגים של שבח ואשמה: אנחנו רוצים לתגמל עבור מה שנראה לנו טוב ולהעניש בגין

מה שנראה לנו רע. המוסריות קשורה מאוד גם לאידיאל היושר וההגינות – היא אוסרת עליי, לדוגמה, לנהוג בחבריי באופן שהיה נתפס בעיניי כבלתי ראוי לו נאלצתי לחוות אותו על בשרי. זאת ועוד, עקרונות המוסר שונים מסוגים אחרים של חוקים או כללים: אי-אפשר, למשל, לפסול את תוקפם אך ורק מכוח הסמכות. גם ילד בן ארבע יודע שאסור להרביץ למי שלא עשה לך דבר, ושאיסור זה יעמוד בתוקפו גם אם הגננת תגבה את המעשה. אנחנו נוטים לקשר בין מוסריות ובין האפשרות לבחירה חופשית ושכלתנית; אנשים בוחרים לעשות טוב או רע. כשאנו סבורים שמישהו אחראי לפעולה מסוימת, פירוש הדבר שאנו מאמינים שהיה באפשרותו לנקוט גם דרך פעולה אחרת.

תינוקות ופעוטות אינם מכירים את הדקויות המוסריות הללו. התגובות והמוטיבציות האוהדות שלהם – לרבות רצונם להקל את כאבם של אחרים – אולי אינן שונות מאוד במהותן מתגובות וממוטיבציות א-מוסריות מעיקרן, כמו רעב או הצורך לרוקן שלפוחית שתן מלאה. אבל גם אם הדבר נכון, קשה לחשוב על שיטת מוסר שאינה נזקקת ליכולות אמפתיות אלה כנקודת מוצא. כפי שטען דייוויד יום, אי-אפשר לבסס את המוסריות על נימוקים שכלתניים בלבד, מפני שהרצונות הבסיסיים ביותר שלנו אינם רציונליים או אי-רציונליים. "אין זה סותר את התבונה", כתב, "לרצות לגרד את האצבע גם אם כל העולם ייחרב".¹⁰ במילים אחרות, התנאי להנהגתה של שיטת מוסר אמיתית הוא קיומה של אכפתיות, ומה שאנו רואים אצל תינוקות הוא אמנם התפתחות האכפתיות.

מה באמת מבינים אפוא תינוקות על מוסריות? את הניסויים הראשונים שבאמצעותם ביקשנו לבחון את השאלה הזו ערכנו בשיתוף עם פוסט־דוקטורנטית בשם ולרי קולמאייר (לימים פרופסור חבר לפסיכולוגיה באוניברסיטת קווינס באונטריו). על סמך עבודה קודמת של הפסיכולוגים דייוויד פרימק ואן ג'יימס פרימק,¹¹ התחלנו לבדוק מה חושבים תינוקות על שני סוגים מסוימים של פעולה: עזרה והכשלה.

בניסויים שלנו הצגנו לפני הפעוטות סרטי אנימציה שבהם הופיעו צורות גיאומטריות בעלות פנים. באחד הסרטים ניסה עיגול אדום לטפס על גבעה. בכמה מן הניסיונות התייצב ריבוע צהוב מאחורי העיגול ודחף אותו בעדינות כלפי מעלה; בניסיונות אחרים התייצב לפניו משולש ירוק ודחף אותו למטה. ביקשנו לדעת אילו ציפיות יש לעוללים לגבי עמדותיו של העיגול – מה עשוי

הפעוט לצפות שהעיגול יבין על הדמות שעוזרת לו ועל הדמות שמכשילה אותו? כדי לגלות זאת הראינו לתינוקות סרטים נוספים, שבהם העיגול פונה אל הריבוע או אל המשולש. כשהתקרב העיגול אל המשולש (המכשיל), התבוננו עוללים בני תשעה חודשים ובני שנה במתרחש במשך זמן רב יותר מזה שהקדישו לצפייה בעיגול הניגש לריבוע (העוזר). ממצא זה עלה בקנה אחד עם ההשערה שההתקרבות הראשונה היא שהפתיעה אותם: הם ציפו שהעיגול ייגש לעוזר דווקא.¹² מחקר מאוחר יותר, שהשתמש בגירויים שונים במקצת, העלה ממצאים דומים אצל בני עשרה חודשים, אבל גילה שלבני מחצית השנה אין כנראה כל ציפיות (התוצאה הייתה מובהקת רק כאשר לדמויות המצוירות היו פנים; מתברר שלתינוקות קשה יותר לפרש מה שהם רואים כהתרחשות חברתית כאשר הדמויות בסרט מופיעות כצורות גיאומטריות מופשטות וחסרות הבעה).¹³

הניסוי הזה נועד לבדוק את ציפיותיהם של תינוקות לגבי התרחשויות חברתיות ולא את יכולותיהם המוסריות כשלעצמן. אבל כאשר בודקים את הסרטים ברור שבסיטואציה המוצגת טמון בכל זאת תוכן מוסרי מרומז, לפחות בעיני מבוגר: המשולש הוא טיפוס נבזי; הריבוע נחמד. ביקשנו אפוא לבדוק אם התינוקות שופטים את הדמויות בדומה למבוגרים. נניח לרגע לשאלה כיצד ציפו התינוקות שהעיגול יפעל מול הדמויות האחרות. מה חושבים הפעוטות עצמם על הריבוע ועל המשולש? האם הם מעדיפים את הדמות הטובה וסולדים מן הרעה?

כאן התחלנו לחקור בצורה ממוקדת יותר את המוסריות של הפעוט. במסגרת ניסויים אלה הביאו ההורים את ילדיהם למרכז לקוגניציה של התינוק, הממוקם באחד מבנייני המחלקה לפסיכולוגיה של אוניברסיטת ייל (המרכז מרוחק שני רחובות בלבד מן המקום שבו ערך סטנלי מילגרם בראשית שנות השישים את הניסוי המפורסם על הציות, שבו גרם לנבדקים להאמין כי מכות החשמל שנתנו לזרים פגעו קשות באותם אנשים ואולי אף גרמו למותם).¹⁴ סיפרנו להורים מה עומד לקרות וביקשנו מהם לחתום על טופסי הסכמה שבהם תוארו המחקר, מידת הסכנה הנשקפת לתינוק (מינימלית) והתועלת הצפויה (מינימלית אף היא, אם כי הניסוי עצמו היה נחמד). ההורים רבים שאלו, ובצדק, אם עליהם לדעת מה היו הישגיו של ילדם בניסוי, והתשובה הייתה שלילית. סוג מחקר זה אינו מספק משוב קליני או חינוכי לגבי כל תינוק בפני עצמו; לממצאים יש משמעות רק ברמה הקבוצתית.

בניסוי עצמו, האורך בדרך כלל כרבע שעה, מכניס ההורה את הפעוט לחדר בדיקות קטן. ההורה יושב על כיסא והתינוק בידיו, אם כי בכמה מחקרים מושיבים את הזאטוט על כיסא תינוק וההורה עומד מאחוריו. בשלב זה כמה מן התינוקות ישנים וכמה מהם מפגינים חוסר מנוחה שאינו מאפשר לערוך את הניסוי; כדי להמשיך במחקר, עורכים הפסקה קצרה, בהמתנה שהעולל יתעורר או יירגע, אף שבממוצע רבע מכלל הנבדקים נושרים מן הניסוי עוד לפני תחילתו.

באחד המחקרים הראשונים שבהם ביקשנו לבדוק את יכולת השיפוט המוסרית, החלטנו שלא להשתמש בסרטי אנימציה דו-ממדיים אלא בתצוגה תלת-ממדית שבה גופים גיאומטריים ממשיים, שהוזזו כמו בובות, הציגו את מצבי העזרה/ההכשלה: קובייה צהובה עזרה לכדור לעלות במעלה ההר; פירמידה אדומה דחפה אותו למטה. הנסיין הראה לתינוקות את ההתרחשויות ואז הניח את העוזר ואת המכשיל על מגש והביאם אל הילד. במקרה הזה בחרנו לתעד לא את זמן ההתבוננות של התינוקות אלא את הדמות שאליה הושיטו יד, על סמך ההנחה שהעולל מנסה לגעת בדבר שבו שהוא רוצה. בסופו של דבר גילינו שבני מחצית השנה ובני עשרה חודשים העדיפו ברובם המכריע את הדמות העוזרת על פני הדמות המכשילה. זו לא הייתה מגמה סטטיסטית גבולית; כמעט כל התינוקות הושיטו יד אל הדמות הטובה.¹⁵

בהערת אגב יש לציין כי בעריכת הניסוי הבאנו בחשבון כמה הסתייגויות אפשריות: אולי התינוקות פשוט מעדיפים את הצבע האדום, את צורת הריבוע וכיוצא באלה? כאמצעי בקרה קיבלו מחצית מן הנבדקים את הקובייה הצהובה כעוזרת ומחציתם קיבלו אותה כמכשילה. ומה באשר לבעיות של הכוונות או הטיות לא מודעות? כדי להימנע מכך, ברגע ששתי הדמויות הוגשו לתינוק על המגש, התבקש ההורה לעצום את עיניו והנסיין שהושיט את הדמויות ותיעד את התגובות לא ראה את ההצגה, כך שגם הוא לא ידע מי ממלא את התפקיד החיובי ומי ממלא את התפקיד השלילי.

בעקבות הניסויים הללו נשאלת השאלה כיצד ראוי לפרש את העדפת התינוקות: האם הם פעלו כפי שפעלו מפני שחשו משיכה אל הדמות העוזרת, או מפני שחשו דחייה כלפי הדמות המכשילה, ואולי גם זאת וגם זאת? בדקנו את השאלה הזו בשורה נוספת של מחקרים שבהם הוצגה גם דמות נייטרלית, שאינה עוזרת ואינה מכשילה. גילינו שבהינתן הבחירה, התינוקות מעדיפים את הדמות העוזרת על פני הדמות הנייטרלית, ומבכרים את הדמות הנייטרלית

על פני הדמות המכשילה.¹⁶ ממצא זה מלמד כי שתי מגמות פועלות כאן – התינוקות נמשכים אל הדמות הטובה וחשים דחייה כלפי הרעה. התוצאות לא היו עמומות; דפוס תגובה זה התגלה בקרב כל הפעוטות שהשתתפו בניסוי. האם המחקר שלנו מגלה שתינוקות סבורים שהדמות העוזרת היא טובה והדמות המכשילה רעה? לא בהכרח. המסקנה היחידה שאפשר להסיק בביטחון מבחירותיהם של העוללים היא שהם מעדיפים את הדמות העוזרת וסולדים מן המכשילה. הממצא המעניין כאן הוא שהעדפות אלה מבוססות על האופן שבו פרט אחד נוהג בפרט אחר – האם הוא מסייע לזולתו להשיג את יעדיו או מחבל במאמציו. זוהי העדפה מסוג מיוחד מאוד; התינוקות הגיבו כאן להתנהגויות שמבוגרים היו מגדירים אותן כחביבות או כמרושעות. כשהראינו את הסצנות הללו לילדים בגילאים מאוחרים יותר – בני שנה וחצי – ושאלנו אותם: "מי היה נחמד? מי היה טוב?" וגם "מי היה רשע? מי היה רע?", הם הגיבו כפי שמבוגרים היו מגיבים וזיהו את הדמות העוזרת כנחמדה ואת המכשילה כרעה. כדי להיות בטוחים יותר שהתינוקות שבדקנו אכן הגיבו לנחמדות ולרשעות, יצרו קארן ווין וקיילי המלין, בשורה נפרדת של ניסויים, סדרות שונות של מחזות מוסר בני מערכה אחת כדי להציגם בפני הפעוטות. באחד מהם מנסה מישהו לפתוח קופסה. המכסה נפתח מעט אבל שב ונסגר. אז תופסת בובה אחת את המכסה ופותחת אותו, ואחר כך קופצת בובה אחרת על הקופסה וסוגרת אותה בחבטה. בניסוי אחר (שהוזכר כאן בתחילת המאמר) שיחקה בובה בכדור. היא גלגלה את הכדור לבובה אחת, וזו גלגלה אותו בחזרה; ואז גלגלה הבובה הראשונה את הכדור לבובה אחרת, וזו ברחה עם הכדור. בשני הניסויים העדיפו נבדקים בני חמישה חודשים את הדמות הטובה – זו שעזרה לפתוח את הקופסה וגלגלה את הכדור בחזרה – על פני הדמות הרעה. אנו למדים מכך שהתינוקות שבדקנו ידעו להעריך התנהגות טובה והתנהגות רעה במגוון מקרים. מן הניסויים עולה שאלה נוספת: האם פעוטות מסוגלים להציג הבחנות מוסריות דקות יותר? כך למשל, חלק בלתי נפרד מן המוסריות הבוגרת הוא הרעיון שמעשים טובים גוררים תגובה חיובית ומעשים רעים גוררים תגובה שלילית – הצדק דורש שעושה הטוב יבוא על גמולו ושמעולל הרע ייענש. במחקרנו הבאים הפנינו שוב את תשומת לבנו לתינוקות מבוגרים יותר ולפעוטות, וניסינו לבדוק אם ההעדפות שגילינו קשורות בדרך כלשהי לשיפוט מוסרי במובן בוגר זה. בניסוי שנערך בידי המלין, ווין ואנוכי, בשיתוף עם ניהא מהג'אן, תלמידת תואר שני בפסיכולוגיה באוניברסיטת ייל, הצגנו בפני פעוטות בני עשרים ואחד חודשים סיטואציות מן הסוג שתיארנו לעיל, ונתנו להם את

האפשרות לגמול לדמויות המשתתפות על ידי הענקת ממתק או להענישן על ידי לקיחתו. גילינו שכאשר התבקשו הפעוטות לתת, הם נטו לבחור את הדמות החיובית; כשהתבקשו לקחת, הם נטו לבחור את הדמות השלילית.

עשיית צדק בצורה כזו היא פעולה מושגית משוכללת יותר מסתם העדפה של הטוב על פני הרע, אבל ישנם חישובים מוסריים משוכללים עוד יותר שמבוגרים, לפחות, מסוגלים לעשות בנקל. בחישוב כזה כרוכה, למשל, התשובה לשאלה: איזה פרט היית מעדיף – את זה שגומל טובה לטובים ומעניש את הרעים, או את זה שמעניש את הטובים וגומל טובה לרעים? בשני המקרים מתקיימת מידה זהה של גמול ועונש, אבל על פי התפיסות הבוגרות, אחד הפרטים פועל בצורה צודקת והאחר לא. האם גם תינוקות יכולים להבחין בכך?

כדי לבחון זאת בדקנו תינוקות בני שמונה חודשים: תחילה הראינו להם דמות מסייעת (למשל בובה העוזרת לבובה אחרת לפתוח קופסה) ואחר כך הצגנו בפניהם מצב שבו הבובה הזו זכתה ליחס טוב מצד בובה אחת וליחס רע מצד בובה אחרת. לבסוף, כיוונו את הפעוטות לבחור בין שתי הבובות האלה – בין זו שנהגה יפה בדמות הטובה ובין זו שהענישה דמות טובה. כמו כן הראינו להם דמות מכשילה (למשל בובה המונעת מבובה אחרת לפתוח קופסה), ואז נתנו להם לבחור בין בובה שנהגה יפה בדמות הרעה ובין בובה שהענישה את הדמות הרעה.

התוצאות היו מאלפות. כאשר מושא הפעולה עצמו היה דמות טובה, העדיפו התינוקות את הבובה שנהגה בו יפה. זה כשלעצמו לא היה מפתיע ביותר לאור המחקרים האחרים, שגילו כי פעוטות מעדיפים ככלל דמויות המתנהגות יפה. אבל מעניין במיוחד היה מה שאירע כשהתינוקות ראו את הדמות הרעה מתוגמלת או נענשת. כאן הם העדיפו דווקא את הבובה המענישה. למרות העדפתם הכוללת לשחקנים מועילים על פני שחקנים מזיקים, התינוקות חשים משיכה לדמויות חבלניות כאשר הן מענישות על התנהגות רעה.

מכלול המחקרים הללו יוצר תמונה כללית התומכת בקיומה של מוסריות אצל פעוטות. כניסוי מחשבה, אפשר אפילו לשאול איך נראה העולם מבעד לפריזמה המוסרית של התינוק. ככל הנראה אין לעוללים תפיסה מודעת של רעיונות מוסריים: אין להם מושג מדוע פעולות מסוימות הן טובות או רעות; הם מגיבים מהבטן. ואמנם, כשמתבוננים בזאטוטים המבוגרים יותר בשעת הניסוי, רואים שהם אינם פועלים כשופטים מסויגים: הם נוטים לחייך ולמחוא כף במהלך המעשים הטובים ולזעוף, לנוד בראשם ולהיראות עצובים בשעה

שלנגד עיניהם מתרחשים מעשים רעים. ניסיונם של התינוקות ריק אולי מבחינה קוגניטיבית, אבל יש בו עוצמה רגשית והוא מלא תחושות עזות ורצונות חזקים. דבר זה אינו אמור להיות זר לנו לחלוטין: כמבוגרים יש לנו היכולת הביקורתית לדון במודע בשאלות מוסר, אבל מבחינות אחרות איננו שונים כל כך מתינוקות – במקרים רבים הרגשות המוסריים שלנו הם אינסטינקטיביים. ואמנם, המחקר החדש בתחומי הפסיכולוגיה החברתית ומדעי המוח מצביע על מעורבותם של יסודות רגשיים מובהקים במה שפעם נחשב בעינינו לעיון מוסרי בוגר, שלו, צונן.

מה יכולים ללמדנו הממצאים בדבר התפיסות המוסריות של תינוקות על אודות מוסריותם של מבוגרים? כמה חוקרים סבורים שיש משמעות עמוקה לעצם קיומו של חוש מוסרי מולד. בשנת 1869 כתב אלפרד ראסל ואלאס, שגילה את הברירה הטבעית בד בבד עם דרווין, כי תכונות אנושיות מסוימות – לרבות "היכולות המוסריות הנעלות" – נחנות בעושר ובמורכבות שאי אפשר להסבירם כתוצרים של אבולוציה ביולוגית גרידא. הוא טען כי היכולות הללו נוצרו בהכרח בעקבות התערבות של כוח אלוהי כלשהי.¹⁷ (דרווין התחלחל מהרעיון וכתב לוואלאס: "אני מקווה שלא חיסלת לחלוטין את הילד שלך ושלי".¹⁸)

הטענה הזו הועלתה שוב לפני שנים מספר בספרו של מבקר התרבות דינס ד'סוזה, מה כל כך נפלא בנצרות. ד'סוזה מודה שהאבולוציה יכולה להסביר את התנהגותנו הטובה במקרים מסוימים – למשל כאשר אנו מגלים חביבות כלפי שארי בשר – מפני שיש כאן תועלת גנטית מובהקת, אבל הוא מותח את הקו ב"אלטרואיזם נעלה", כלומר במעשים זולתניים שלא כרוך בהם כל אינטרס אישי. הוא סבור כי "אין כל רציונל דרוויניסטי" המסביר מדוע תסכים לוותר על מושבך באוטובוס למען אישה מבוגרת – גילוי של חביבות שאינו מועיל כלל להפצת הגנים שלך. וכך גם לגבי אנשים התורמים דם לזרים או מקריבים את חייהם למען מטרה נעלה: ד'סוזה טוען שהפשר הסביר ביותר למעשים המצפוניים הללו אינו נעוץ בתחום האבולוציה או הפסיכולוגיה, אלא ב"קול האל המפעם בנשמותינו".¹⁹

לאיש הפסיכולוגיה האבולוציונית יש תשובה מן המוכן: כשאומרים שתכונה ביולוגית כלשהי מתפתחת לצורך תכלית מסוימת, אין פירוש הדבר

שהיא מתפקדת תמיד בשירות אותה תכלית. אנו מניחים, למשל, שהעוררות המינית התפתחה בשל התפקיד שהיא ממלאת בהעמדת צאצאים; אבל כמובן שאנחנו יכולים להתעורר מינית בכל מיני מצבים שבהם פרייה ורבייה אינן עולות כלל על הפרק – למשל כשאנחנו נחשפים לפורנוגרפיה. דומה שגם הדחף לעזור לאחרים התפתח משום שהניב תועלת רבייתית בהקשרים מסוימים; לצורך העניין, אין זה משנה שגילויי חביבות כאלה ואחרים אינם מספקים את סוג התועלת הזה. בסך הכל, ויתור על מושב באוטובוס למען אישה מבוגרת נובע אולי ממניעים פסיכולוגיים טהורים, אבל מתגלה כצעד מחוכם ומחושב מנקודת מבט דרוויניסטית – זוהי דרך קלה להציג את עצמך כאדם טוב ולפיכך מושך.

ובכל זאת, ראוי להתייחס בכובד ראש לטענה הכללית שמציגים מבקרים כמו ואלאס וד'סוזה. המוסריות המצופה מבני אדם בזמננו אכן חורגת מכל מה שאפשר לתלות באבולוציה; פעולות מוסריות הן לא פעם מסוג המעשים שקשה לקשור בהצלחה רבייתית או באדפטציות שהתפתחו בתהליך הברירה הטבעית: רבים מאתנו דואגים לרווחתם של זרים בארצות רחוקות, לעתים עד כדי כך שאנחנו מוותרים למענם על משאבים שהיו מועילים למקורבינו ולבני משפחותינו; רבים מאתנו מוטרדים מגורלם של בעלי חיים עד כדי כך שאנחנו שוללים מעצמנו תענוגות כמו סטייק עין וסקלופיני עגל; אנחנו מחזיקים בתפיסות מוסריות מופשטות בדבר שוויון וחירות לכל; גזענות וסקסיזם נתפסים בעינינו כתופעות מגונות; אנחנו מתנגדים לעבדות ולרצח עם; אנחנו מנסים לאהוב את אויבינו. מובן שבדרך כלל מעשינו אינם מתעלים לדרגת האידיאלים המוסריים שלנו – ופעמים רבות כלל אינם מתקרבים לכך – אבל העקרונות הללו מעצבים במידה ניכרת את העולם שבו אנו חיים. יש אפוא היגיון בכך שנשתאה מהיקף התובנה המוסרית שלנו ונדחה את הרעיון שאפשר להסבירה בשפת הברירה הטבעית. אילו התגלו בקרב פעוטות המוסריות הנעלה הזו או האלטרואיזם הראוי לכל שבח, הייתה הטענה בדבר בריאה אלוהית זוכה לחיזוק מסוים.

אלא שתכונות אלה אינן נוכחות אצל תינוקות. למעשה, דומה שחוש המוסר הראשוני שלנו מוטה לטובת אנשים קרובים לנו. מחקרים רבים מראים שלזאטוטים יש העדפות תוך־קבוצתיות: בני שלושה חודשים מעדיפים פנים של בני הגזע המוכר להם על פניהם של גזעים אחרים; בני אחד-עשר חודשים מעדיפים את מי ששותפים לטעמם במזון ומצפים שאותם אנשים יהיו נחמדים

אליהם יותר מאנשים בעלי טעם שונה; בני שנה מעדיפים ללמוד ממישהו הדובר את שפתם על פני מי שמדבר לשון זרה. מחקרים אחרים גילו שברגע שילדים מופרדים לקבוצות שונות – גם על פי מדדים שרירותיים לגמרי כמו צבע החולצה – הם מביעים העדפה נלהבת לבני הקבוצה שלהם בהתנהגותם ובמעשיהם.

הרעיון הנמצא בלב כל מוסריות בוגרת הוא יושר והגינות. אם אתם מצדיקים את מעשיכם באמירה: "כי רציתי", אתם מבטאים מאויים אנוכיים. אבל הסברים כמו "כי הגיע תורי" או "כי זה החלק שמגיע לי" הם טיעונים מוסריים להלכה, שהרי עולה מהם שכל אדם אחר באותו המצב היה אמור לפעול באותה דרך. זהו סוג הטיעון היכול לשכנע צופה נייטרלי, ועליו מושתתים סטנדרטים של חוק וצדק. הפילוסוף פיטר סינגר מדגיש כי מושג זה של העדר משוא פנים ניצב בלב שיטות פילוסופיות ודתיות שונות – מכלל הזהב של הנצרות, דרך מאמרות קונפוציוס ועד תיאוריית הצדק של ג'ון רולס.²⁰ זוהי תובנה המופיעה בקהילות של יצורים נבונים, בוחנים ומתדיינים, ובכוחה לגבור על ההטיה של הדחפים הקהילתיים שלנו.

אותם היבטים של המוסריות המעוררים בנו השתאות – הכלליות והאוניברסליות שלה – הם תוצרים של תרבות, לא של ביולוגיה. אין צורך להניח התערבות אלוהית; מוסריות מפותחת ושלמה היא תוצאה של התפתחות תרבותית, של הצטברות תובנה רציונלית וחיידושים שהושגו בעמל רב. המוסריות שעמה אנו מתחילים את דרכנו היא פרימיטיבית, לא רק משום שאין היא שלמה, אלא גם מן הטעם העמוק יותר, שכאשר פרטים וחברות שואפים למוסריות נאורה – מוסריות המעמידה באותה הדרגה את כל היצורים המסוגלים לתבונה ולסבל, הנוהגת בשוויון בכל הבריות – הם נאבקים עם מה שיש לילדים מלכתחילה. הביולוג ריצ'רד דוקינס צדק אפוא כשקבע בפתח ספרו הַן האנוכי: "אם מבקשים אתם, כמוני, לכוון חברה שבה שורר שיתוף פעולה נדיב וחסר אנוכיות לטובת הכלל, ראו הוזהרתם: אל לכם לצפות לעזרה מרובה מטבעכם הביולוגי".²¹ או כפי שמנסחת זאת אחת הדמויות ברומן של קינגסלי איימיס, אנג'לי שמן אחד, "אין פלא שהאנשים היו איומים כל כך – הם הרי התחילו את חייהם כילדים".²²

המוסריות היא אפוא סינתזה בין הביולוגי לתרבותי, בין הלא נלמד, המתגלה והמומצא. עוללים ניחנו בכישורים מוסריים מסוימים – היכולת והרצון לשפוט את מעשיהם של אחרים, חוש צדק ראשוני, תגובות בטן לאלטרואיזם ולהתנהגות נבזית. חכמים או טיפשים ככל שנהיה, אם לא היינו יוצאים לדרך

עם מנגנון בסיסי זה, לא היינו נעשים יותר מבריות א־מוסריות, הפועלות ללא רחם למימוש האינטרסים שלהן. אבל יכולותינו כתינוקות מוגבלות מאוד. התובנות של פרטים רציונליים הן שהופכות את המוסריות האוניברסלית והחפה באמת מאנוכיות לדבר־מה שהאנושות יכולה לשאוף אליו.

פול בלום הוא מרצה לפסיכולוגיה ולמדעי הקוגניציה באוניברסיטת ייל. המאמר פורסם לראשונה באנגלית בניו יורק טיימס מוזין ב־9 במאי 2010.

הערות

From *The New York Times Magazine* © [May 9, 2010] All rights reserved. Used by permission and protected by the Copyright Laws of the United States.

1. ראה, "New Study Reveals Most Children Unrepentant Sociopaths," *The Onion*, December 7, 2009, www.theonion.com/articles/new-study-reveals-most-children-unrepentant-sociopaths, 2870/.

2. ז'אן ז'אק רוסו, אמיל. או על החינוך, תרגמה ארזה טיר־אפלרויט (ירושלים: מאגנס, 2009), עמ' 150.

3. William James, *Principles of Psychology*, vol. 1 (New York: Cosimo, 2007), p. 488.

4. ראה למשל Renée Baillargeon, "Object Permanence in 3.5- and 4.5-Month-Old Infants," *Developmental Psychology* 23:5 (1987), pp. 655-664; Renée Baillargeon, "The Object Concept Revisited: New Directions in the Investigation of Infants' Physical Knowledge," in Carl Granrud, ed., *Visual Perception and Cognition in Infancy* (Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1993), pp. 265-315; Renée Baillargeon and Marcia Graber, "Where's the Rabbit? 5.5-Month-Old Infants' Representation of the Height of a Hidden Object," *Cognitive Development* 2:4 (1987), pp. 375-392; Elizabeth S. Spelke, Karen Breinlinger, Janet Macomber, and Kristen Jacobson, "Origins of Knowledge," *Psychological Review* 99:4 (1992), pp. 605-632.

5. Karen Wynn, "Addition and Subtraction by Human Infants," *Nature* 358:6389 (August 27, 1992), pp. 749-750.

6. Kristine Onishi and Renée Baillargeon, "Do 15-Month-Old Infants Understand False Beliefs?" *Science* 308:5719 (April 8, 2005), pp. 255-258.
7. Joseph Henrich et al., "Markets, Religion, Community Size, and the Evolution of Fairness and Punishment," *Science* 327:5972 (March 19, 2010), pp. 1480-1484.
8. Charles Darwin, *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (New York: BiblioBazaar, 2007), p. 276.
9. Felix Warneken and Michael Tomasello, "Altruistic Helping in Human Infants and Young Chimpanzees," *Science* 311:5765 (March 3, 2006), pp. 1301-1303.
10. David Hume, *Hume's Moral and Political Philosophy*, ed. Henry D. Aiken (New York: Hafner, 1948), p. 25.
11. David Premack and Ann James Premack, "Infants Attribute Value +/- to the Goal-Directed Actions of Self-Propelled Objects," *Journal of Cognitive Neuroscience* 9:6 (November 1997), pp. 848-856.
12. Valerie Kuhlmeier, Karen Wynn, and Paul Bloom, "Attribution of Dispositional States by 12-Month-Olds," *Psychological Science* 14:5 (September 2003), pp. 402-408.
13. Kiley Hamlin, Karen Wynn, and Paul Bloom, "Social Evaluation by Preverbal Infants," *Nature* 450:7169 (November 22, 2007), pp. 557-559.
14. Stanley Milgram, "Behavioral Study of Obedience," *Journal of Abnormal and Social Psychology* 67:4 (October 1963), pp. 371-378.
15. המלין, ווין ובלום, "הערכה חברתית".
16. המלין, ווין ובלום, "הערכה חברתית".
17. Alfred Russel Wallace, "Sir Charles Lyell on Geological Climates and the Origin of Species," *Quarterly Review* 126 (1869), pp. 359-394.
18. Letter to Alfred Russel Wallace, March 1869, in James Marchant, *Alfred Russel Wallace: Letters and Reminiscences*, vol. 1 (London: Cassell and Company, 1916), p. 241.
19. Dinesh D'Souza, *What's so Great About Christianity* (Washington D.C.: Regnery, 2007), p. 237.
20. פיטר סינגר, מוסר הלכה למעשה, תרגמה דבי אילון (ירושלים: מאגנס, 2009), עמ' 18-20.
21. ריצ'רד דוקינס, הֶגֶן האנוכי, תרגם עמנואל לוטם (תל אביב: דביר, 1991), עמ' 17.
22. Kingsley Amis, *One Fat Englishman* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin, 1966), p. 145.